

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ
ΤΟΜΕΑΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ
ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΟ ΕΡΕΥΝΩΝ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ
ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ: ΕΠ. ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ Θ. ΠΕΤΣΙΟΣ

ΔΕΡΟΘΕΟΣ ΒΟΥΛΗΣΜΑΣ

Ε.Υ.Δ της Κ.τ.Π
ΙΩΑΝΝΙΝΑ 2006

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ
ΤΟΜΕΑΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ
ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΟ ΕΡΕΥΝΩΝ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ
ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ: ΕΠ. ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ Θ. ΠΕΤΣΙΟΣ

*Ἡ ἔγκριστις διδακτορικῆς διατριβῆς ὑπὸ τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς τοῦ Ἀριστοτελείου
Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης δὲν ὑποδηλοῖ ἀποδοχὴν τῶν γνωμῶν τοῦ συγγραφέως.*

N. 5343, ἀρ. 2, § 2

Ε.Ι.Μ.Ε.Σ.Σ.Υ.τ.Π.
ΙΩΑΝΝΙΝΑ 2006

ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΓΡ. ΖΑΧΑΡΟΠΟΥΛΟΥ

ΔΩΡΟΘΕΟΣ ΒΟΥΛΗΣΜΑΣ

ΕΠΙ ΤΗΣ ΒΑΣΕΙ ΤΩΝ ΑΝΕΚΔΟΤΩΝ ΑΥΤΟΥ ΕΠΙΣΤΟΛΩΝ

ΔΙΑΤΡΙΒΗ ΕΠΙ ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΑ

*υποβληθείσα εις την Θεολογικὴν Σχολὴν
τοῦ Ἀριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης*

ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ

1969

Ε.γ.Δ της Κ.τ.Π
ΙΩΑΝΝΙΝΑ 2006

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Ἡ μελέτη τῶν ἱστορικῶν πηγῶν τῆς ἐποχῆς τῆς τουρκοκρατίας ἀποτελεῖ ἀξιόλογον συμβολὴν διὰ τὴν παρουσίαν καὶ διασαφήνισιν τῆς ἱστορίας τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους καὶ τῆς ἑλληνικῆς ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας. Ὡς γνωστόν, αἱ διασωθεῖσαι πηγαὶ εἶναι μὲν ἀφθονοὶ, πλὴν ὁμως δύσχρηστοι καὶ δυσεύρετοι, καθ' ὅσον πολλῶν ἐξ αὐτῶν δὲν ἔχει συγκεντρωθῆ εἰσέτι τὸ ὕλικόν καὶ δὲν ἔχει τακτοποιηθῆ δεόντως τὸ ἀποκείμενον εἰς τὰ διάφορα ἀρχεῖα καὶ τὰς βιβλιοθήκας. Ἐκτός ταύτου, ἐπειδὴ ἐπεκράτησεν ἡ ἀποψις ὅτι τὸ ὑπ' αὐτῶν παρεχόμενον ὕλικόν δὲν ἦτο ἐπαρκῶς ἀξιόλογον διὰ τὸν ἑλληνισμόν, ὡς προερχόμενον ἐκ τῆς ἐποχῆς τῆς πνευματικῆς καὶ ἐθνικῆς παρακμῆς αὐτοῦ, δὲν ἐμελετήθη τοῦτο, εἰμὴ μόνον ὑπὸ ἐλαχίστων μελετητῶν καὶ οὐχὶ μετὰ τοῦ προσήκοντος πάντοτε ζήλου. Μόνον κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη ὠρισμένοι ἐκ τῶν συγχρόνων μελετητῶν ἔστρεψαν τὴν προσοχὴν των πρὸς αὐτὸ καὶ ἐκέντρισαν τὸ ἐνδιαφέρον τοῦ ἐπιστημονικοῦ κόσμου.

Ἡ ἀνὰ χεῖρας μελέτη ἀποτελεῖ προσπάθειαν συμβολῆς εἰς τὸν ἐπιστημονικὸν τοῦτον τομέα. Πρὸ μιᾶς δεκαετίας καὶ πλέον ὁ Α. Ἀγγέλου ἐτόνισεν τὴν ἀνάγκην τῆς μελέτης τοῦ εὐρεθέντος ἀρχείου τοῦ Δωροθέου Βουλευσμᾶ καὶ ἐξεδήλωσε τὴν πρόθεσιν, ἐπὶ τῇ βάσει αὐτοῦ καὶ ἰδίᾳ τῶν ἀνεκδότων ἐπιστολῶν του, νὰ παρουσιάσῃ τὴν βιογραφίαν τοῦ ἀνδρὸς τούτου, τὸν ὁποῖον ἐθεώρησεν ὡς μίαν ἐξέχουσαν φυσιογνωμίαν τοῦ ΙΗ' αἰ. Πλὴν ὁμως, ἄγνωστον διὰ πολλοὺς λόγους, δὲν ἐπραγματοποίησεν τὴν πρόθεσίν του ταύτην. Ἦδη διὰ τῆς παρουσίας μελέτης, ἡ ὁποία ἀποτελεῖ εἰσαγωγὴν εἰς τὴν ἔκδοσιν τῶν ἐπιστολῶν τοῦ Βουλευσμᾶ, προτιθέμεθα, κατὰ τὸ ἐφικτὸν ἡμῖν, καὶ ὡς ἐκ τῆς ἑλλείψεως στοιχείων προερχομένων ἐκ τῶν ἐπιστολῶν αὐτοῦ, νὰ δώσωμεν, οὐχὶ βεβαίως τὴν πλήρη βιογραφίαν αὐτοῦ, ἀλλ' ἱκανὰ βιογραφικὰ περὶ αὐτοῦ στοιχεῖα.

Πρὸς τούτοις ἐπιθυμοῦμεν νὰ ἐκθέσωμεν συστηματικῶς τὴν ἱστορίαν βασικῶν πνευματικῶν προβλημάτων, εἰς τῶν ὁποίων τὴν διαμόρφωσιν ἢ λύσιν ἢ ἀνάμειξιν τοῦ Βουλευσμᾶ ἀπεδείχθη βαρύνουσα. Ἡ ἐξέτασις τῶν πνευματικῶν τούτων προβλημάτων παρέχει τὴν δυνατότητα πρῶτον ἀξιολογήσεως τῆς πνευματικῆς ζωῆς τῆς ἐποχῆς τοῦ Βουλευσμᾶ, μιᾶς ἐποχῆς, ἡ ὁποία προσφάτως ἐχαρκτηρίσθη ὑπὸ τινῶν ὡς ἡ τῆς πνευματικῆς ἀναγεννήσεως τοῦ ὑποδούλου ἑλληνισμοῦ, δευτέρον εὐρέσεως σχέσεων τοῦ συγχρόνου ἑλληνισμοῦ πρὸς τὸ ἔθνικόν καὶ ἐκκλησιαστικόν παρελθὸν αὐτοῦ καὶ τρίτον διερευνήσεως τῶν διαμορφωθείσων ποτε προοπτικῶν διὰ τὴν δημιουργίαν τῆς μελλούσης νὰ ζήσῃ ἐλευ-

θέρως ελληνικής πολιτείας, ὡς καὶ τῆς ἐν τοῖς πλαισίοις αὐτῆς ἀνεξαρτήτου ἐλληνικῆς Ἐκκλησίας.

Κατὰ τοῦτο, ἐξ ἄλλου, παρουσιάζουν ἰδιαίτερον ἐνδιαφέρον τὰ βιογραφικὰ στοιχεῖα τοῦ Βουλησιῶ, καθ' ὅσον δι' αὐτῶν δίδεται καὶ τὸ μέτρον τῆς δραστηριότητος ἄλλων προσωπικοτήτων, καὶ δὴ ἐξεχουσῶν, τῆς αὐτῆς ἐποχῆς. Οὕτως ἡ παροχὴ βιογραφικῶν στοιχείων τῶν ἡσσονος ἰσως ἀξίας λογίων, τῶν μὴ εὐνοηθέντων νὰ ἴδουν πλούσια καὶ ἄμεσα ἐκ τῶν προσπαθειῶν των ἀποτελέσματα, ἀποτελεῖ ἀξιόλογον συμβολὴν διὰ τὴν καλυτέραν ἐρευναν καὶ ἐκθεσιν τῶν ἱστορικῶν στοιχείων τῶν ἀφορῶντων εἰς τοὺς μέζοντας λογίους.

Πρὸς τὸν σεβαστὸν καθηγητὴν κ. Παναγιώτην Χρήστου, ὁ ὁποῖος μοὶ παρεστάθη μετὰ πατρικοῦ ἐνδιαφέροντος εἰς τὸ ἐπίτιμον καὶ δυσχερὲς ἔργον τῆς συγγραφῆς, ὑποδείξας εἰς ἐμὲ τὰ ἀπαραίτητα πρὸς βελτίωσιν τῆς μελέτης ταύτης, καὶ τοὺς λοιποὺς σεβαστοὺς κ.κ. καθηγητὰς τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς τοῦ Ἀριστοτελείου Πανεπιστημίου, διὰ τὰς ὑποδείξεις των καὶ τὴν ἐπιεικῆ καὶ εὐμενῆ αὐτῶν κρίσιν τοῦ πονήματός μου τούτου, ἐκφράζω καὶ δημοσίᾳ τὰς θερμὰς μου εὐχαριστίας.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Περὶ τοῦ Δωροθέου Βουλευσμᾶ οὐδεμία εἰδική πραγματεία ἔχει γραφῆ μέχρι τῆς σήμερον. Οὕτω συμβαίνει νὰ τυγχάνῃ οὗτος ἄγνωστος εἰς τοὺς περισσοτέρους, ἀκόμη δὲ καὶ εἰς τοὺς ἀσχολουμένους περὶ τὰ ἱστορικά θέματα καὶ θεολογικά προβλήματα τῆς περιόδου, κατὰ τὴν ὁποίαν ἔζησε. Δὲν περιλαμβάνεται εἰς τὰ λήμματα τῶν ἐγκυκλοπαιδειῶν, μηδὲ εἰς τὰ τῆς νεωστὶ ἐκδοθείσης «Θρησκευτικῆς καὶ Ἠθικῆς Ἐγκυκλοπαιδείας», ἐξαίρεσει τῆς «Θρησκευτικῆς καὶ Χριστιανικῆς Ἐγκυκλοπαιδείας» (2, 707), ἡ ὁποία παρουσιάζει σχεδὸν αὐτολεξεί τὰς ὑπὸ τοῦ Κ. Σάβα παρεχομένας πενιχροτάτας πληροφορίας. Ὡς ἐκ τούτου δὲν πρέπει ἰδιαιτέρως νὰ καταπλήσῃ ἡμᾶς τὸ γεγονός ὅτι ὠρισμένοι σύγχρονοι μελετηταὶ τῆς ἱστορίας¹ ἐταύτισαν τὸ πρόσωπον τοῦ Βουλευσμᾶ πρὸς τὸ τοῦ διδασκάλου αὐτοῦ Ἱεροθέου. Εἰς τὸν Ἱερόθεον, ὡς γνωστόν, ἀπέδωσαν τὸ ἐπίθετον Βουλευσμᾶς, ἐνῶ τυγχάνει βέβαιον ὅτι οὗτος ἐπωνομάζετο Δενδρινός². Βιογραφικὰ σημεῖωματα περὶ τοῦ Βουλευσμᾶ κατὰ τὸ παρελθὸν ἔδωσαν ὁ Γ. Ζαβίρας, Νέα Ἑλλάς, ἐν Ἀθήναις 1872, σ. 276, ὁ Κ. Σάβας, Νεοελληνικὴ φιλολογία, ἐν Ἀθήναις 1868, σ. 613, ὁ Ν. Καραβίλας - Γρίβας, Ἱστορία τῆς νήσου Ἰθάκης, ἐν Ἀθήναις 1849, σ. 143 - 144 καὶ ἐν τῷ Λεξικῷ αὐτοῦ περὶ τῶν ἐνδόξων ἀνδρῶν τῆς ἱστορίας, τῶν ἐπιστημῶν, τῶν ἀρμάτων, τῆς πολιτικῆς καὶ τῶν ὠραίων τεχνῶν, ἐν Κωνσταντινουπόλει 1841- 1842, ὁ Α. Δημητρακόπουλος, Προσθῆκαι καὶ διορθώσεις, ἐν Λειψία 1871, σ. 107, ὁ Μ. Γεδεών, Δύο ἱεροκῆρυκες ἀγιοταφῖται, «Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια» 36 (1916), σ. 63 κ.έ., κατὰ τὰ τελευταῖα δὲ ἔτη ὁ Κ. Κούρκουλας, Ἡ θεωρία τοῦ κηρύγματος κατὰ τοὺς χρόνους τῆς τουρκοκρατίας, ἐν Ἀθήναις 1957, σ. 28, καὶ ὁ Α. Ἀγγελου, Πρὸς τὴν ἀκμὴν τοῦ νεοελληνικοῦ διαφωτισμοῦ, «Μικρασιατικὰ Χρονικὰ» 7 (1957), σ. 1 - 81. Ἄπαντα ὁμοῦ ταῦτα χαρακτηρίζονται διὰ τὰς γενικότητας, ὡς καὶ

1. Πρόκειται περὶ τῶν Σ. Εὐστρατιάδου, Νικόδημος ὁ Ἀγιορείτης, «Μακεδονικὰ» 1 (1940), σ. 39, Γ. Κολιτσάρα, Νικόδημος ὁ Ἀγιορείτης, «Ἀκτῖνες» 16 (1959), σ. 401 καὶ 404, Θεοκλήτου Διονυσιάτου (μοναχοῦ), Ἅγιος Νικόδημος ὁ Ἀγιορείτης, βίος καὶ τὰ ἔργα του, ἐν Ἀθήναις 1959, σ. 30, καὶ Μ. - J. le Guillou, La renaissance spirituelle du XVIIe siècle, «Istina» 1 (1960), σ. 115. Διὰ περισσοτέρας λεπτομερείας βλ. Ν. Ζαχαροπούλου, Ὁ ἅγιος Νικόδημος ὁ Ἀγιορείτης ὡς διδάσκαλος πνευματικῆς ζωῆς, «Θεολογικὸν συμπόσιον, χαριστήριον εἰς τὸν καθηγητὴν Π. Κ. Χρήστου», ἐν Θεσσαλονίκῃ 1957, σ. 465.

2. Βλ. Χρ. Σολομωνίδου, Ἡ παιδεία στὴ Σμύρνη, ἐν Ἀθήναις 1964, σ. 48 - 39, ἐνθα καὶ ἡ σχετικὴ προγενεστέρα βιβλιογραφία.

τὴν συντομίαν αὐτῶν. Ὁ μὲν Ζαβίρας περιορίζεται κυρίως εἰς τὸ νὰ ἀναφέρῃ τὰ περὶ τοῦ ἐκδοτικοῦ ἔργου τοῦ Βουλησιᾶ ἐν Λειψία, καὶ τοῦτο μάλιστα μόλις ἐν μιᾷ σελίδι, ὁ δὲ Σάβας ἀναφέρει μονολεκτικῶς τὴν ἐξ Ἰθάκης καταγωγὴν αὐτοῦ, τὴν ιδιότητά του ὡς ἱερομονάχου, τὴν παρὰ τῷ Ἱεροθέῳ Δενδρινῷ μαθητείαν του, τὴν σπουδὴν τῆς λατινικῆς γλώσσης ἐν Ποσονίῳ τῆς Οὐγγαρίας, τὴν ἐκφώνησιν λόγων ἐν Βιέννῃ καὶ ἐν τέλει τὴν ὑπ' αὐτοῦ ἐκδοσιν τῶν συγγραμμάτων τοῦ Νικηφόρου Βλεμμύδου ἐν Λειψία. Ὁ Καραβίας - Γρίβας καὶ ὁ Δημητρακόπουλος δὲν δίδουν ἀξιολόγους πληροφορίας, εἰμὴ μόνον τὰς παρεχομένας ὑπὸ τῶν προγενεστέρων συγγραφέων, τῶν περὶ τοῦ Βουλησιᾶ συγγραψάντων. Ὁ Γεδεῶν προσθέτει νέα τινὰ στοιχεῖα, πλὴν ὁμως πενιχρότατα, ἐν τῷ ἀναφερθέντι ἄρθρῳ του, ὡς καὶ ἕτερα τινὰ ἐγκατεσπαρμένα ἐν διαφόροις μελέταις αὐτοῦ, τῶν ὁποίων γίνεται μνεία ἐν τοῖς κατωτέρω. Ὁ Κούρκουλας περιορίζεται εἰς τὸ νὰ ἀναφέρῃ ὅτι ὁ Βουλησιᾶς ὑπῆρξε ἀπολυγραφώτατος ἱεροκήρυξ τῆς Μεγάλης τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησίας, ὅστις συνέγραψε πλῆθος λόγων, οἵτινες ἀποκρίνται χειρόγραφοι, οἱ πλεῖστοι δὲ τούτων ἐν τῇ ἐν Ἀγίῳ Ὁρει ἱερᾷ Μονῇ Παντελεήμονος». Τὸ σημεῖωμα τοῦ Ἀγγέλου δὲν προσθέτει τι τὸ νέον, οὔτε εἶναι ἐκτενέστερον τῶν προηγουμένων, ἀποτελοῦν μικρὰν ὑποσημείωσιν τοῦ ἀνωτέρω μνημονευθέντος ἄρθρου του, ἐν τῷ ὁποίῳ κυρίως ἀσχολεῖται περὶ τὴν διαμάχην μεταξὺ Βουλησιᾶ καὶ τοῦ Βενιαμὶν Λεσβίου. Βιογραφικὰ τινὰ στοιχεῖα δύναται τις νὰ εὑρῇ καὶ ἐν μελέτῃ τοῦ Β. Ψευτογκᾶ¹, δι' ἧς ὁ συγγραφεὺς παρουσιάζει κυρίως μέρος τῆς σημαντικῆς ἐπιστημονικῆς προσπαθείας τοῦ Βουλησιᾶ εἰς τὸν τομέα τῆς κριτικῆς τῶν πατερικῶν κειμένων.

Τὰ διασωθέντα χειρόγραφα τοῦ Βουλησιᾶ, τὰ ὁποῖα περιέγραψεν ὁ Σ. Λάμπρος², ἀνέρχονται εἰς τεσσαράκοντα καὶ ἓν. Ἐκ τούτων τὰ τῇ ἰδίᾳ αὐτοῦ χειρὶ γεγραμμένα³ εἶναι τριάκοντα, δύο εἶναι γεγραμμένα ὑπ' αὐτοῦ μετὰ μικροῦ τμήματος γεγραμμένου ὑπὸ ἄλλης τινὸς χειρός⁴, ἓν εἶναι ἐν μέρει μόνον ὑπ' αὐτοῦ

1. Β. Ψευτογκᾶ, Ἡ γνησιότης τῶν συγγραμμάτων Μακαρίου τοῦ Αἰγυπτίου (Συζητήσεις ἐλλήνων λογίων τοῦ ΙΗ' αἰῶνος), «Θεολογικὸν συμπόσιον, χαριστήριον εἰς τὸν καθηγητὴν Π. Κ. Χρήστου», ἐν Θεσσαλονίκῃ 1967, σ. 191 - 212.

2. «Κατάλογος τῶν ἐν ταῖς βιβλιοθήκαις τοῦ Ἁγίου Ὁρους ἐλληνικῶν κωδίκων», Cambridge 1895-1900, τόμ. 2, σ. 302, 338, 347, 355, 387, 391, 401, 419, 420, 424, 429 καὶ 443.

3. Πρόκειται περὶ τῶν κωδίκων τῶν σημειουμένων ὑπὸ τοῦ Σ. Λάμπρου, αὐτόθι, διὰ τῶν ἀριθμῶν 5652 (146), 5727 (220), 5779 (272), 5800 (298), 6018 (511), 6019 (512), 6020 (513), 6021 (514), 6022 (515), 6023 (516), 6024 (517), 6025 (518), 6026 (519), 6028 (521), 6029 (522), 6030 (523), 6031 (524), 6032 (525), 6033 (526), 6034 (527), 6035 (528), 6036 (529), 6037 (530), 6038 (531), 6039 (532), 6040 (533), 6041 (534), 6042 (535), 6227 (720) καὶ 6229 (722). Οἱ ἐντὸς παρενθέσεως ἀριθμοὶ δηλοῦν τὸν ἀξέοντα ἀριθμὸν τῶν κωδίκων, τὸν ὁποῖον οὗτοι φέρουν εἰς τὸν κατάλογον τῶν χειρογράφων τῆς Μονῆς Παντελεήμονος.

4. Οἱ ὑπ' ἀριθμ. 6047 (540) καὶ 6228 (721) κώδικες.

γεγραμμένον¹, ἕτερα δὲ ὀκτώ, ἀνήκοντα εἰς τὸ ἀρχεῖον αὐτοῦ, εἶναι γεγραμμένα ὑπὸ ἄλλης χειρὸς². "Απαντες οἱ ὑπὸ τοῦ Σ. Λάμπρου περιγραφέντες κώδικες τοῦ Βουλευσῆ ἀπόκεινται εἰς τὴν ἱερὰν μονήν τοῦ ἁγίου Παντελεήμονος (Ρωσσι-κόν). Ὁ Σ. Λάμπρος δὲν περιέλαβεν εἰς τὸν κατάλογον αὐτοῦ, καὶ εἰς τὰ ἀνή-κοντα εἰς τὸν Βουλευσῆν χειρογραφοὶ, τὸ περιεχόμενον κυτίου ξυλίνου, περιτε-τυλιγμένου δι' ὑφάσματος, φέροντος ἀτάκτως πλείστας ὄσας σημειώσεις τοῦ Βουλευσῆ. Τοῦτο εὗρομεν ἐν τῷ ἀρχεῖῳ τῆς μονῆς τοῦ ἁγίου Παντελεήμονος. Δυστυχῶς μέχρι τῆς σήμερον δὲν ἐδόθη εἰς ἡμᾶς ἡ εὐκαιρία καὶ ἡ ὑπὸ τῆς μονῆς ἀπαραίτητος ἄδεια νὰ τακτοποιήσωμεν τὰς σημειώσεις ταύτας. Τὸ κυτίον τοῦτο ἀπόκειται εἰς τὸ ὑπ' ἀριθμ. 50 ἑρμάριον, ὑπὸ τὰ στοιχεῖα 50/6, Α₂. Πάντως τὸ μεγαλύτερον μέρος τῶν σημειώσεων τούτων, ὡς ἀντελήφθημεν, ἀποτελεῖται ἐξ ἀντιγραφῆς χωρίων ἐκ διαφόρων βιβλίων, πρᾶγμα σὺνηθες εἰς λογίους τῆς περὶ ἧς ὁ λόγος ἐποχῆς. Ἐνταῦθα δέον ὅπως σημειωθῆ ὅτι ὑφίστανται καὶ δύο ἕτεροι κώδικες, περιέχοντες τινὰ τῶν τοῦ Δωροθέου Βουλευσῆ, οἱ ὅποιοι εἶναι γεγραμμένοι ὑπὸ ἄλλης χειρὸς καὶ δὲν ἀνήκον εἰς τὸ ἀρχεῖον αὐτοῦ³. Ὁ ἀριθμὸς τῶν σελίδων τῶν μνημονευθέντων κωδίκων ὑπερβαίνει τὰς δέκα χιλιάδας, ὅπερ δεικνύει, ἂν μὴ τι ἄλλο, τοῦλάχιστον τὴν ἐργατικότητα τοῦ ἀνδρός. Τὸ περιε-χόμενον τῶν κωδίκων εἶναι ποικίλον, καλύπτον μέγα μέρος τῆς δραστηριότητος τοῦ Βουλευσῆ. Οἱ πλέον ἀξιόλογοι κώδικες αὐτοῦ, τῶν ὁποίων καὶ διαφυλῆς χρῆσις ἐγένετο ἐν τῇ παρούσῃ μελέτῃ, εἶναι οἱ περιέχοντες τὴν ἀλληλογραφίαν του. Αὕτη, λόγῳ τῶν στενῶν σχέσεων τοῦ Βουλευσῆ πρὸς ὑψηλὰ πρόσωπα τῆς ἐκκλησιαστικῆς καὶ πολιτικῆς ἱεραρχίας, παρουσιάζει ἰδιαίτερον καὶ πολλαπλοῦν ἐνδιαφέρον διὰ τὸν μελετητὴν τῆς περιόδου, εἰς τὴν ὅποιαν ὁ Βουλευσῆς ἀνήκει. Ἐνταῦθα σημειοῦμεν ὅτι οἱ περιέχοντες τὴν πλουσίαν ἀλληλογραφίαν τοῦ Βου-λησῆ κώδικες εἶναι οἱ ὑπ' ἀριθμ. 6020 (513), 6021 (514), 6022 (515) καὶ 6023 (516), χωρὶς τοῦτο νὰ σημαίνῃ ὅτι ἐπιστολαὶ τινες αὐτοῦ δὲν εὐρίσκονται ἐγκα-τεσπαρμέναι καὶ εἰς ἑτέρους κώδικας⁴. Αἱ ἐπιστολαὶ τοῦ Βουλευσῆ εἶναι γε-γραμμέναι τῇ ἰδίᾳ αὐτοῦ χειρί, ὡς καὶ τὸ μεγαλύτερον μέρος τῶν ἀνηκόντων εἰς τὸ ἀρχεῖον αὐτοῦ χειρογράφων. Τοῦτο καθίσταται φανερόν ἐκ τοῦ γεγονότος ὅτι ἐν τῷ κώδικι 5779 (272) καὶ ἐν τῇ φᾶ ἄνω τοῦ φ. 1α σημειοῦται· αὐτῶν ἐν τῇδε τῇ βίβλῳ τὰ πλεῖστα ὡς εὑρηται οὕτω καὶ ἀνεγράφη, τὰ δὲ πρὸς τὸ τέλος συλλογαὶ εἰσιν ἐκ διαφόρων ἡμέτεραι. Περὶ δὲ ἐκατέρων ὁ ἀναγιγνώσκων μοι σύγγνωθι τῶν πεπταισμένων μετὰ δοκιμασίαν ἐπιστατικὴν πληθῆναι καὶ μέμνησέ

1. Ὁ ὑπ' ἀριθμ. 6027 (520) κώδιξ.

2. Οἱ ὑπ' ἀριθμ. 6043 (536), 6044 (537), 6045 (538), 6046 (539), 6092 (585), 6251 (744), 6273 (766) καὶ 6349 (842) κώδικες τῆς Μονῆς Παντελεήμονος.

3. Πρόκειται περὶ τῶν κωδίκων 6251 (744) καὶ 6273 (766) τῆς Μονῆς Παντελεήμο-νος.

4. Βλ. π.χ. κώδ. 6024 (517), φ. 1α καὶ 13α, 6034 (527), φ. 1α, 6035 (528), φ. 50α καὶ 117α καὶ 6036 (529), φ. 69α.

μου ἐν ταῖς κατ' ἰδίαν ἐντεύξεσι». Ἐν τῷ αὐτῷ φύλλῳ κάτω καὶ ἐν τῇ ᾠφ' «ἐκ τῶν τοῦ Δωροθέου Ἰθακησίου Βουλευσμᾶ». Κατὰ τὸν Σ. Λάμπρον, ἔργ. μν., σ. 347, τοῦτο «δηλοῖ ὅτι ὁ Βουλευσμᾶς ὄχι μόνον ἦτο ὁ κτήτωρ τούτου τοῦ βιβλίου, ἀλλὰ καὶ ὁ συμπήξας τὰ ἐν τῇ ἀνωτέρῳ σημειώσει δηλούμενα». Ἐπὶ πλέον προσθέτει κατὰ τὴν παρουσίαν τοῦ περιεχομένου πλείστων κωδίκων ὅτι τυγχάνουν ἰδιογράφοι τοῦ Βουλευσμᾶ. Σημειωτέον ὅτι ὁ γραφικὸς χαρακτήρ τοῦ 5779 (272) κώδικος καὶ τῶν ὡς ἰδιογράφων φερομένων εἶναι ὁ αὐτός. Βεβαίως ἡ μαρτυρία αὕτη, ἡ ἐξενεχθεῖσα ὑπὸ ἐπιστήμονος τῆς περιωπῆς τοῦ Λάμπρου, δεσμεύει πῶς ἡμᾶς. Παρὰ ταῦτα ὁμῶς αὐτομάτως διερωτώμεθα· ἐὰν ἐγίνετο ὑπὸ τινος πιστὴ ἀντιγραφή τῶν συγγραμμάτων τοῦ Βουλευσμᾶ, δὲν θὰ ἐσημειοῦντο ἐν πρώτῳ προσώπῳ καὶ αἱ ἀνωτέρω παρατεθεῖσαι προσθήκαι ἐν τῇ ᾠφ' τοῦ κώδικος 5779 (272); Ἄναμφιβόλως, ναί. Παρὰ ταῦτα εἶναι δυνατόν καὶ νὰ εὐσταθῇ ἡ ἀποψις αὕτη τοῦ Σ. Λάμπρου, ἐὰν λάβῃ τις ὑπ' ὄψιν τὰ ἐξῆς· 1) ὅτι ὁ Βουλευσμᾶς κατὰ μὲν τὴν ἐποχὴν του δὲν ἐξετιμᾶτο ὑφ' ὄλων τῶν συγχρόνων αὐτοῦ, οὐδὲ ἔλαβεν ἰδιαίτερώς τιμητικὰς διακρίσεις, οἱ μεταγενέστεροι δὲ αὐτοῦ καὶ μέχρι τῆς σήμερον, θὰ ἠδύνατό τις νὰ εἴπῃ, τὸν ἠγνόουν. Ποῖος λοιπὸν λόγος θὰ ὑφίστατο καὶ ποῖα σκοπιμότης θὰ ἐξυπηρετεῖτο, ἐὰν ἀντεγράφοντο αἱ ἐπιστολαὶ τούτου τοῦ «ἀσήμου», κατὰ τὰ μέτρα τοῦλάχιστον τῆς ἐποχῆς του, ἱεροκήρυκος; 2) ἡ ἔκτασις καὶ ἡ ποικιλία τῶν ἐπιστολῶν τοῦ Βουλευσμᾶ, ἀλλὰ καὶ αὐτῶν τῶν συγγραμμάτων ἢ ἀντιγραφῶν καὶ συλλογῶν αὐτοῦ, εἶναι τόσον μεγάλη, τὸ δὲ περιεχόμενον πολλῶν ἐκ τῶν ἐπιστολῶν αὐτοῦ ὅλως ἀδιάφορον πρὸς τρίτους, ὥστε νὰ διερωτᾶται τις ὑπὸ τίνος καὶ διατί νὰ ἐθεωρεῖτο χρήσιμον νὰ ἀντεγράφοντο πάντα ταῦτα; καὶ 3) ὁ χαρακτήρ τοῦ γράψαντος τὰς ἐπιστολάς εἶναι ὁ αὐτός πρὸς τὸν χαρακτήρα τῶν ἐτέρων κωδίκων, τῶν φερομένων ὡς ἰδιογράφων τοῦ Βουλευσμᾶ, πρὸς τὸν τοῦ κώδικος 5779 (272), ὡς καὶ πρὸς τὸν χαρακτήρα τῶν προμνημονευθεισῶν σημειώσεων αὐτοῦ, καίτοι παρατηρεῖται ἄλλοτε μὲν βία περὶ τὴν γραφὴν ἐπιστολῆς ἢ ἐπιστολῶν, ἄλλοτε δὲ ἄνεσις μετὰ διαθέσεως καλλιγραφίας. Εἰς πλείστας ὅσας ἐξ ἄλλου ἐπιστολάς γίνονται διορθώσεις λέξεων καὶ φράσεων, ὡς καὶ διαγραφαὶ περιόδων ὁλοκλήρων κατὰ τοιοῦτον δὲ τρόπον, ὥστε νὰ θεωρῆται ἀκατανόητον νὰ ἐπραγματοποιήθησαν αὗται ὑπὸ τινος ἀντιγραφέως. Κατὰ ταῦτα τὰς ἐπιστολάς τοῦ Βουλευσμᾶ, τὰς διασωζομένας ἐν τοῖς μνημονευθεῖσι χειρογράφοις, θεωροῦμεν ἰδιογράφους αὐτοῦ ἐπιστολάς¹.

1. Ὁ Χρ. Παπαδόπουλος, Στέφανος Δούγκας, «Ἐκκλησιαστικὸς Φάρος» 25 (1926), σ. 113 - 166, οὐδόλως ἀσχολεῖται περὶ τὸ θέμα τῆς γνησιότητος τῶν ἐπιστολῶν τοῦ Βουλευσμᾶ, τὰς ὁποίας ἐν τῷ μνημονευθέντι ἀρθρῷ ἐξέδωσεν. Ὁ Α. Ἀγγέλου, ἔργ. μν., σ. 4, καίτοι δὲν θίγει καὶ οὗτος θέμα γνησιότητος, ἐν τούτοις ἀφήνει νὰ ἐνοηθῇ ὅτι αἱ ἐπιστολαὶ τοῦ Βουλευσμᾶ τυγχάνουν γνήσιαι καὶ αὐτόγραφοι. Ὁ Β. Ψευτογκᾶς, ἔργ. μν., σ. 200, κάμνει λόγον περὶ ἀβεντικῶν κειμένων τοῦ ἀνδρός, ὑπονοῶν ἀναμφιβόλως τὰς ἐπιστολάς τοῦ Βουλευσμᾶ, πρὸς τὰς ὁποίας συνέκρινε τὴν «Ἐπίκρισιν εἰς τὰ τοῦ Μακαρίου τοῦ Αἰγυπτίου» τοῦ κώδ. 6026 (519), φ. 1α κ.ε. καὶ εὔρε ταύτην ὡς πρὸς τὸν γραφικὸν χαρακτήρα αὐτῆς ὁμοίαν

Ἐπομένως θέμα γνησιότητος τῶν ἐπιστολῶν του δὲν τίθεται. Ὁ χρόνος τῆς συγγραφῆς αὐτῶν σημειοῦται σχεδὸν εἰς ὅλας καὶ ἐν τῷ τέλει ἐκάστης, τῆς πρώτης διασωθείσης ἀναγομένης εἰς τὸ ἔτος 1763, τῆς δὲ τελευταίας εἰς τὸ ἔτος 1818. Ἡ γλῶσσα τῶν ἐπιστολῶν εἶναι ἡ λογία, τῆς ὁποίας ἄριστος χειριστὴς τυγχάνει ὁ Δωρόθεος. Ὁρισμένα ἐπιστολαὶ αὐτοῦ εἶναι γεγραμμένα εἰς γλῶσσαν ὑπενθυμίζουσαν ἀρχαῖα ἀττικά κείμενα. Ἡ προσπάθεια τοῦ Βουλευσμᾶ νὰ ἐμφανίσῃ τὸν λόγον ἐν καλλιπεῖᾳ — φαινομενικῶς τοῦτο παρουσιάζεται ὡς τι τὸ φυσικῶς ρέον, εἰς τὴν πραγματικότητά ὅμως πρόκειται περὶ προσπάθειαν —, ὡς καὶ ἡ χρῆσις πολλῶν μαρτυριῶν ἐκ τε τῆς θύραθεν καὶ ἐκκλησιαστικῆς γραμματείας καθιστᾷ αὐτὸν δυσνόητον ἐν πολλοῖς, ἐνίοτε δὲ καὶ ἀνιαρόν. Δυνάμεθα νὰ εἴπωμεν ὅτι τὸ ὕφος αὐτοῦ ἐν ταῖς ἐπιστολαῖς εἶναι ἐνιαῖον καὶ τὸ λεξιλόγιόν του πλουσιώτατον μετὰ πολλῶν πρωτοτυπιῶν, ἰδίᾳ δὲ εἰς τὴν δημιουργίαν συνθέτων λέξεων. Ὁ Βουλευσμᾶς χρησιμοποιεῖ ἀφθότους παρομοιώσεις, εἰκόνας καὶ μεταφοράς, στοιχεῖα, τὰ ὅποια καθιστοῦν τὸν λόγον ἐν τοῖς σημείοις τούτοις εὐχάριστον, δίδοντα εἰς αὐτὸν ἰδιάζουσαν παραστατικότητα, ἡ ὁποία ἐλκύει τὴν προσοχὴν τοῦ ἀναγνώστου. Λάβῃ συντάξεως καὶ γραμματικῆς παρατηρεῖ τις ἐλάχιστα, τὰ ὅποια θὰ ἠδύνατο καὶ νὰ θεωρήσῃ ὡς *lapsus calami*. Περιττὸν νὰ τονίσωμεν ὅτι, δι' ἄνθρωπον τῶν ἱκανοτήτων καὶ τῆς μορφώσεως τοῦ Βουλευσμᾶ, ἡ διάταξις τῶν νοημάτων ἀκολουθεῖ συνήθως μίαν ἄκρως λογικὴν σειράν καὶ ὅτι κυριαρχεῖ εἰς τὰς ἐπιστολάς ἀπ' ἀρχῆς μέχρι τοῦ τέλους αὐτῶν καταπληκτικὸς εἰρμὸς σκέψεων. Τὰ θέματα, τὰ ὅποια τὸν ἀπασχολοῦν ἐν αὐταῖς, φυσικῶς τῷ λόγῳ, ἀναφέρονται εἰς προσωπικὰ αὐτοῦ ζητήματα, ἀλλ' ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον καλύπτουν τὴν ἐξέτασιν προβλημάτων γενικωτέρου ἐνδιαφέροντος. Τὰ προβλήματα ταῦτα ἀπερρόφουν ἐξ ὀλοκλήρου, θὰ ἠδύνατό τις νὰ εἴπῃ, τὴν μεγάλην ζωτικότητα αὐτοῦ. Κυρίως, ὡς θὰ ἴδωμεν κατωτέρω, ἐνέκυπτεν εἰς ἐκπαιδευτικά, δογματικά, λειτουργικά, ἐκκλησιολογικά καὶ ἠθικὰ προβλήματα.

Ἐκ τῆς πλουσίας συλλογῆς τῶν ἐπιστολῶν τοῦ Βουλευσμᾶ ἐλάχιστα ἐξεδόθησαν. Αὗται εἶναι αἱ ἐξῆς: αἱ ὑπὸ τοῦ Χρυσοστόμου Παπαδοπούλου, Στέφανος Δούγκας, ἐν «Ἐκκλησιαστικῷ Φάρῳ» 25 (1926), σ. 115 - 166, πέντε ἐπιστολαὶ τοῦ Δωροθέου, α) Γρηγορίῳ τῷ παναγιωτάτῳ, σεβασμιωτάτῳ καὶ ἐμφιλοσοφιάτῳ πρώτῳ ἀρχιεπισκόπῳ Κωνσταντινουπόλεως, Νέας Ρώμης καὶ οἰκουμηνικῷ πατριάρχῃ, ἐκ τοῦ κώδ. 6022 (515), σ. 1435 - 1462, β) Κυρίλλῳ τῷ ἐμφιλοσοφιάτῳ ἀρχιεπισκόπῳ Κωνσταντινουπόλεως, Νέας Ρώμης καὶ οἰκουμηνικῷ πατριάρχῃ, ἐκ τοῦ αὐτοῦ ὡς ἄνω κώδικος, σ. 1395 - 1398 καὶ ἐκ τοῦ 6024 (517), φ. 1 - 18, γ) ἀνεπίγραφος, ἐκ τοῦ κώδ. 6022 (515), σ. 1398 - 1400, ἀπευθυνόμενῃ πρὸς τὸν αὐτὸν πατριάρχῃν, ὡς λέγει ὁ Χρ. Παπαδόπουλος¹, ἥτοι

πρὸς τὰς ἐπιστολάς, ἐξ οὗ καὶ ἐξήγαγε τὸ συμπέρασμα περὶ τῆς γνησιότητος τοῦ συγγραμματος. Περὶ τῆς ἀληθείας τοῦ Βουλευσμᾶ, ὅπως τηρῆ ἀντίγραφα τῶν ἐπιστολῶν του βλ. 19ην ἐπιστολὴν πρὸς Νικηφόρον Θεοτόκην, κώδ. 6021 (514), σ. 515.

1. Ἐνθ' ἄνωτ., σ. 148.

τὸν Κύριλλον, ἀ.ἔ. Δεκεμβρίου κ', δ) δὲν ἀναφέρεται εἰς ποῖον ἀπευθύνεται, ἴσως διότι τοῦτο ἐννοεῖται, ἦτοι πρὸς τὸν πατριάρχην Κύριλλον, ἐκ τοῦ κώδ. 6022 (515), σ. 1463 - 1473, ἐξ Ἰασίου ἀποσταλεῖσα κατὰ τὸ ἔτος 1815 Μαΐου ις', καὶ ε) πρὸς τὸν ἡγεμόνα Ἀλέξανδρον Καλλιμάχην, ἐκ τοῦ κώδ. 6024 (517), σ. 5 - 12, ἀποσταλεῖσα ἐξ Ἰασίου τὸ ἔτος 1814 Δεκεμβρίου κα'. Ἡ ἐκδοσις τῶν ἐπιστολῶν τούτων συνωδεύετο καὶ ὑπὸ μικρᾶς εἰσαγωγῆς ἐκ τριῶν σελίδων (113 - 115), διὰ τῆς ὁποίας ἐδίδετο σύντομον βιογραφικὸν σημεῖωμα τοῦ Στεφάνου Δούγκα, ὡς καὶ συντομωτάτη περιληψὶς τῆς διαμάχης μεταξὺ Στεφάνου Δούγκα καὶ Δωροθέου Βουλησιμᾶ. Ἡ ἐκδοσις τῶν ἐπιστολῶν τούτων παρουσιάζει πολλὰς ἐλλείψεις. Αὐτὸς αὐτὸς ὁ Χρ. Παπαδόπουλος ὠμίλησε περὶ τούτου, ἐν ἔτος περίπτου μετὰ τὴν ἐκδοσιν εἰς σύντομον σημεῖωμά του ἐν τῷ αὐτῷ περιοδικῷ, ἐν τῷ ὁποίῳ εἶχε δημοσιεύσει τὰς ἐπιστολάς¹. Ἄξιον παρατηρήσεως τυγχάνει ὅτι ἡ ἀρίθμησις τῶν ἐπιστολῶν εἶναι ἐσφαλμένη, ἀπὸ τῆς 2ας δηλαδὴ ἐπιστολῆς μεταβαίνει ὁ ἐκδῶσας ταύτας εἰς τὴν 4ην. Ὁ Χρ. Παπαδόπουλος ἐν προκειμένῳ παρατηρεῖ² ὅτι ἐκ σφάλματος τῆς συντάξεως τοῦ περιοδικοῦ ὄχι μόνον φράσεις καὶ λέξεις ἐξέπεσαν τοῦ κειμένου, ἀλλὰ προσέτι καὶ ὀλοκλήρους ἐπιστολῆς. Διέφυγεν ὁμοίως τῆς προσοχῆς τοῦ συγγραφέως ὅτι ἐν τῇ δευτέρᾳ ἐπιστολῇ συνυπάρχει καὶ ἡ τρίτη³, ἀλλ' ἀκέφαλος, ἐλλείπουν δὲ τρεῖς περίπτου σελίδες τοῦ τέλους τῆς δευτέρας⁴.

1. Βλ. Προσθήκην εἰς τὰ κατὰ Στέφανον Δούγκαν, «Ἐκκλησιαστικὸς Φάρος» 26 (1927), σ. 367, ἐνθα ὁ Χρ. Παπαδόπουλος κάμνει λόγον περὶ τῶν ἐλλείψεων, τὰς ὁποίας ἀποδίδει πρῶτον μὲν εἰς τὸ γεγονός ὅτι αἱ ἐπιστολαὶ ἀντεγράφησαν ὑπὸ δύο μαθητῶν τῆς μεγαλωνύμου Θεολογικῆς Σχολῆς τοῦ Σταυροῦ, δεύτερον δὲ εἰς τὸ ὅτι ἐπὶ ἐξαετίαν παρέμειναν τὰ κείμενα στοιχειοθετημένα ἐν τῷ τυπογραφίῳ, τῆς ἐκδόσεώς των πραγματοποιηθείσης μετὰ τὴν παρέλευσιν τοῦ μνημονευθέντος χρόνου. Ὡς πρὸς τὸ πρῶτον παρατηροῦμεν ὅτι ὁ ἐκδῶσας τὰς ἐπιστολάς ἐποίησατο μνείαν τῶν ἀντιγραφῶν τῶν ἐπιστολῶν μόνον ὅτε μετὰ 2ν ἔτος ἀντελήφθη ὅποσα λάθη εἶχον παρεμφρήσει ἐν τῇ ἐκδόσει αὐτῶν, ὡς πρὸς τὸ δεύτερον δὲ ὅτι τὰ λάθη ὠφείλοντο οὐχὶ εἰς τὸν χρόνον τῆς παραμονῆς τῶν στοιχειοθετημένων κειμένων ἐν τῷ τυπογραφίῳ, ἀλλ' εἰς τὴν ἀμέλειαν πρὸς διόρθωσιν αὐτῶν. Ὑπάρχουν δὲ τόσα καὶ τοιούτου εἴδους λάθη, τὰ ὁποῖα θὰ ἔδύνατό τις εὐκόλως νὰ διορθώσῃ καὶ ἀνευ παραβολῆς τοῦ ἐκδοθέντος κειμένου πρὸς τὰ χειρόγραφα. Τὰ λάθη ταῦτα ἀλλοιώνουν ἐν πολλοῖς τὸ νόημα τοῦ κειμένου, διὰ τοῦτο καὶ ἐπιστῶμεν τὴν προσοχὴν τῶν μελετητῶν τῶν ἐπιστολῶν τούτων. Ἄρκει ἐνταῦθα νὰ σημειώσωμεν, χάριν παραδείγματος, ὅτι ἐν σ. 116 ἀντὶ τῶν λέξεων «ἀποδοῦναι», «ἐξῆν», «παραδῶ», «ποιήσεις», γράφονται αἱ λέξεις ἀντιστοίχως «ἀποστομῦναι», «εἶν», «παρασταῶ», «ποιήσετε», καὶ ὅτι ὑφίστανται πλεῖσται ὅσαι παραλείψεις λέξεων καὶ ὀλοκλήρων φράσεων.

2. Ἐνθ' ἀνωτέρω.

3. Πρόκειται περὶ ἐπιστολῆς τοῦ Βουλησιμᾶ πρὸς τὸν πατριάρχην Κωνσταντινουπόλεως Κύριλλον, ἡ ὁποία διαβιβάζεται εἰς αὐτὸν διὰ τοῦ ἡγεμόνος Σιαρλάτου Καλλιμάχη. Βλ. κώδ. 6024 (517), σ. 19 - 24.

4. Αἱ ἐλλείπουσαι σελίδες εἶναι αἱ 1398 - 1400 ἐκ τοῦ κώδ. 6022 (515). Ἡ παραπομπὴ τῆς 2ας ἐπιστολῆς εἰς τὸν κώδ. 6024 (517) τυγχάνει ἐσφαλμένη, τῆς ἐπιστολῆς ἀπαντωμένης ἀπὸ τῆς σελίδος 1 - 5, οὐχὶ δὲ ἀπὸ τοῦ φ. 1 - 18.

Πλήν τῶν ἀνωτέρω ἐπιστολῶν, ὁ Χρ. Παπαδόπουλος ἐξέδωκε καὶ ἑτέραν ἐπιστολὴν τοῦ Δωροθέου, ἀπευθυνομένην πρὸς τὸν πατριάρχην Γρηγόριον τὸν Ε', ἐν «Καινῇ Διδαχῇ» 1 (1919), σ. 125-128.

Ἔτεραι ἐπτὰ ἐπιστολαὶ τοῦ Βουλευσμά ἐξεδόθησαν ὑπὸ τοῦ Α. Ἀγγέλου, ἔργ. μν., σ. 7-47. Ἡ ἔκδοσις αὕτη συνωδεύετο καὶ ὑπὸ εἰσαγωγῆς ἀναφερομένης εἰς τὴν διαμάχην τοῦ Βουλευσμά μετὰ τοῦ Βενιαμίν Λεσβίου. Αἱ ἐπιστολαὶ εἶναι αἱ ἐξῆς: α) πρὸς τὴν Σχολὴν Κυδωνιῶν¹, ἀπὸ Κωνσταντινουπόλεως 1803 Ἰανουαρίου ιη', κῶδ. 6021 (514), σ. 693-695, β) πρὸς τὸν Βενιαμίν, ἀπὸ Κωνσταντινουπόλεως 1803 Νοεμβρίου α', κῶδ. 6023 (516), σ. 1567-1584, γ) πρὸς τὸν Ἀθανάσιον Πάριον, ἀπὸ Κωνσταντινουπόλεως εἰς Χίον 1804 Μαρτίου ε', κῶδ. 6021 (514), σ. 757-782, δ) ἑτέρα πρὸς Ἀθανάσιον Πάριον, ἀπὸ Κωνσταντινουπόλεως 1804 Μαρτίου κδ', κῶδ. 6021 (514), σ. 782-788, ε) πρὸς τὸν Κύριλλον Ἰκονίου, ἀπὸ Κωνσταντινουπόλεως 1804 Ἀπριλίου δ', κῶδ. 6021 (514), σ. 790-793, στ) πρὸς Χρῦσανθον (Καραβίαν), ἀπὸ Κωνσταντινουπόλεως εἰς Σμύρνην 1804 Σεπτεμβρίου η', κῶδ. 6021 (514), σ. 819-830, καὶ ζ) πρὸς τὸν Νικόδημον, ἀπὸ Κωνσταντινουπόλεως εἰς Ἅγιον Ὄρος 1804 Σεπτεμβρίου χγ', κῶδ. 6021 (514), σ. 831-840.

Ἐν τέλει δέον ὁπωσ μνημονευσθῆ ὅτι ὁ Μ. Γεδεών, Συλλογαὶ τῶν ἱερῶν κανόνων κατὰ τοὺς τελευταίους χρόνους, ἐν «Ἐκκλησιαστικῇ Ἀληθείᾳ» 8 (1887/88), σ. 25 κ.έ. ἐδημοσίευσεν ἐπιστολὴν τοῦ Βουλευσμά πρὸς τὸν πατριάρχην Νεόφυτον τὸν Ζ'.

Καθ' ὅσον γνωρίζομεν, δὲν ἐξεδόθησαν ἕτεραι ἐπιστολαὶ τοῦ Βουλευσμά, πλὴν τῶν ἀνωτέρω μνημονευσθεισῶν. Ἐνταῦθα δέον νὰ σημειώσωμεν ὅτι ἐλάχιστα ἐκ τῶν πολυπληθῶν ἀσφαλῶς πρὸς αὐτὸν ἀποσταλεισῶν ἐπιστολῶν διεσώθησαν, εἴτε ὑπ' αὐτοῦ καὶ ἐν τῷ ἀρχεῖῳ αὐτοῦ², εἴτε ὑφ' ἑτέρων, ἐξ ὧν ἔναι μόνον ἐδημοσιεύθησαν³.

1. Ὁ πλήρης τίτλος αὐτῆς: «Τοῖς ἐν τῇ Κυδωνιῶν Σχολῇ σχολαρχοῦσιν ἀρίστοις τῶν διδασκάλων καὶ τοῖς ὑπ' αὐτῶν διδασκομένοις λογίοις μαθηταῖς καὶ τοῖς ὁμοζήλωσις τῆς Σχολῆς προϊσταμένοις».

2. Βλ. κῶδ. 6228 (721), φ. 64α-65β, ἔνθα ἐπιστολὴ Franz Adam πρὸς Δωρόθεον Βουλευσμά, ρουμανιστὶ γεγραμμένη καὶ ἑλληνιστὶ μεταπεφρασμένη, ἐν τῇ ὁποίᾳ γίνεται λόγος περὶ ἐκτυπώσεως τῶν βιβλίων αὐτοῦ, κῶδ. 6024 (517), φ. 6β-7α καὶ 69β-70β ἐπιστολαὶ τοῦ Ἀλεξάνδρου Καλλιμάχη βοεβόδα πρὸς τὸν Δωρόθεον Βουλευσμά περὶ τῆς διαμάχης Στεφάνου Δούγκα-Δωροθέου Βουλευσμά, καὶ IB/327, σ. 249, κώδικα πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως, ἔνθα ἐπιστολὴ τοῦ πατριάρχου Κυρίλλου πρὸς τὸν Δωρόθεον. Ἡ ἔκδοσις τῆς ἐπιστολῆς αὐτῆς ἐγένετο ὑπὸ τοῦ Ι. Φοροπούλου, Ἔτη νεοελληνικῆς φιλολογίας, «Ἐκκλησιαστικῇ Ἀληθείᾳ» 16 (1897), σ. 366-367. Ὁ Σ. Λάμπρος, ἔργ. μν., σ. 387, προφανῶς ἐξ ἀβλεψίας, λελανθασμένως ἐσημείωσεν ὅτι ἡ ἐν τοῖς φ. 69β-70β περιλαμβανομένη ἐπιστολὴ ἀπεστάλη ὑπὸ τοῦ Σικαρλάτου Καλλιμάχη, ὁ ὁποῖος ἦτο υἱὸς τοῦ Ἀλεξάνδρου. Ἡ ἐν τοῖς φ. 6β-7α ἐπιστολὴ δὲν σημειοῦται οὔτε ἐν τῷ καταλόγῳ τοῦ Σ. Λάμπρου, οὔτε ἐν τῷ πίνακι περιεχομένων τοῦ κώδικος τοῦ συνταχθέντος ὑπὸ τοῦ μοναχοῦ Ματθαίου.

3. Αἱ δημοσιευθεῖσαι, πλὴν τῆς ἀνωτέρω μνημονευσθείσης τοῦ πατριάρχου Κυρίλλου,

Οἱ λοιποὶ, μὴ μνημονευθέντες ἐν τοῖς ἀνωτέρω, κώδικες τοῦ Βουλευσμᾶ καλύπτουν τὸ ἐρανιστικὸν καὶ συγγραφικὸν ἔργον αὐτοῦ¹, τὸ ὁποῖον ἐν γενικαῖς γραμμαῖς θὰ ἠδύνατό τις νὰ κατατάξῃ² εἰς α) ὁμιλητικόν, β) κριτικὸν πατερικῶν κειμένων, ὡς καὶ συγχρόνων πρὸς τὸν Βουλευσμᾶν βιβλίων, γ) ἱστορικόν, ἐν ᾧ κυρίως πρέπει νὰ συγκαταλεγῶν διασωθεῖσαι ἐπιστολαὶ καὶ λοιπὰ ἔγγραφα ἐπιφανῶν ἀνδρῶν τῆς ἐποχῆς αὐτοῦ ἢ καὶ συνόδων, δ) ἀντιγραφικὸν πατερικῶν κειμένων, ε) δογματικὸν καὶ λειτουργικὸν καὶ στ) κανονολογικόν. Λόγω τῆς πληθῆος καὶ ἐκτάσεως τοῦ συγγραφικοῦ ἔργου τοῦ Βουλευσμᾶ, καθίσταται ἀπαραίτητος ἡ λεπτομερὴς καὶ ἐμπεριστατωμένη ἰδιαίτερα μελέτη αὐτοῦ. Ἡ μελέτη αὕτη τυγχάνει πρόδηλον ὅτι δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ καλυφθῇ εἰς τὰ ἄκρως περιορισμένα ὄρια τῆς παρούσης ἐργασίας, ὡς ἀποβλεπούσης ἐν εἴδει εἰσαγωγῆς νὰ προετοιμάσῃ τοὺς μελετητὰς νὰ δεχθῶν τὴν ἐκδοσιν τῶν ἐπιστολῶν τοῦ Βουλευσμᾶ.

εἶναι αἱ τρεῖς ἐπιστολαὶ τοῦ Ἰωάννου Ἰθακησίου, ἐν «Ἐκκλησιαστικῇ Ἀλήθειᾳ» 23 (1903), σ. 107 - 108, ἐκ τῶν ὁποίων ἡ πρώτη ἀπὸ Ἀνατολικοῦ 1790 Μάτου α', ἡ δευτέρα καὶ ἡ τρίτη ἀπὸ Ἀδριανουπόλεως 1795 Ἀυγούστου κα', καὶ 1797 Δεκεμβρίου ε'.

1. Περὶ τούτου βλ. τὸν κατάλογον τοῦ Σ. Λάμπρου, μετὰ τινος ἑμὸς ἐπιφυλάξεως, διότι ἕναι μὲν μέρη τῶν περιεχομένων τῶν κωδίκων δὲν κατεχωρίσθησαν ὀρθῶς, ἕτερα δὲ οὐδόλως ἐμνημονεύθησαν συμπεριληφθέντα ἀνευ διακρίσεως εἰς ἄλλα τινὰ ἐξ αὐτῶν.

2. Προχειρῶς ὁ Α. Ἀγγελου, ἔργ. μν., σ. 4, κατατάσσει τὸ περιεχόμενον τῶν κωδίκων εἰς τέσσαρας ομάδας· 1) λόγοι, 2) ἀντιρρητικὰ ἔργα, 3) ἀλληλογραφία καὶ 4) ὕλικὸν ἀναμείκτου περιεχομένου.

1. ΒΙΟΓΡΑΦΙΚΟΝ ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ ΤΟΥ ΒΟΥΛΗΣΜΑ

Πρὶν ἢ προβῶμεν εἰς τὴν ἐκθεσὶν τῶν ἰδιαιτέρως χαρακτηριστικῶν γεγονότων τῆς ζωῆς καὶ δράσεως τοῦ Βουλησμᾶ, διὰ τῶν ὁποίων γίνεται ἐμφανὴς ἡ συμβολὴ αὐτοῦ εἰς τὴν διευθέτησιν ἐθνικῶν καὶ ἐκκλησιαστικῶν προβλημάτων, προτιθέμεθα νὰ παρουσιάσωμεν ἐν βιογραφικῶν διάγραμμα αὐτοῦ. Τοῦτο θὰ παράσχη τὴν δυνατότητα εἰς τὸν μελετητὴν τῆς ἀνά χειρᾶς μελέτης νὰ ἔχη πρὸ αὐτοῦ μίαν ἀδρομερῆ εἰκόνα τῶν μετακινήσεων τοῦ ἀνδρός, τῶν περιοχῶν δράσεως αὐτοῦ, ὡς καὶ τῶν χρονολογικῶν ὁρίων, κατὰ τὰ ὁποῖα συνέβησαν τὰ ἰδιαιτέρας κυρίως σημασίας γεγονότα τῆς ζωῆς αὐτοῦ. Δυστυχῶς αἱ ὑπὸ τῶν ἐπιστολῶν παρεχόμεναι πληροφορίες δὲν ἐπιτρέπουν τὴν καθ' ὅλοκληρίαν παρακολούθησιν χρονολογικῶς τῆς ζωῆς τοῦ Βουλησμᾶ.

Εἰς τὴν παρουσίᾳ τοῦ βιογραφικοῦ τούτου διαγράμματος εἶχομεν ὡς ὀδηγὸν πρῶτον μὲν τὴν σημείωσιν ἐν ἐκάστη σχεδὸν ἐπιστολῇ τοῦ Βουλησμᾶ, καὶ ἐν τῷ τέλει αὐτῆς, τοῦ τόπου, ἐξ οὗ ἀπεστάλη, ὡς καὶ τοῦ χρόνου, καθ' ὃν ἐγράφη αὐτή, δεύτερον δὲ τὰς ἄλλοτε περισσοτέρας, ἄλλοτε δὲ ὀλιγωτέρας περὶ τῆς ζωῆς τοῦ ἀνδρός παρεχομένης ὑπὸ τῶν ἐπιστολῶν αὐτοῦ πληροφορίας. Ὁ ἀναγνώστης τοῦ παρόντος διαγράμματος δεῖν ὅπως ἔχη ὑπ' ὄψιν αὐτοῦ τὸν παρατιθέμενον ἐν τῷ τέλει τῆς παρούσης μελέτης πίνακα τῶν ἐπιστολῶν τοῦ Βουλησμᾶ, ἐνθα σημειοῦνται ὁ τόπος καὶ ἡ ἡμερομηνία συγγραφῆς ἐκάστης ἐπιστολῆς¹.

Συμφώνως πρὸς τὰ ὑπάρχοντα στοιχεῖα, ὁ Βουλησμᾶς ἐγεννήθη ἐν Ἰθάκῃ κατὰ τὰ μέσα τοῦ ΙΗ' αἰ. Διακούςας τὰ ἐγκύκλια μαθήματα ἐν τῇ γενετείρᾳ του, ἐν συνεχείᾳ ἐσπούδασεν ἐν Αἰτωλικῷ καὶ Σμύρνῃ. Ἀποφοιτήσας τῆς Εὐαγγελικῆς Σχολῆς Σμύρνης ὑπηρέτησε πιστῶς τὸν πατριάρχην Ἱεροσολύμων Ἐφραίμ. Οὕτως ἐδόθη ἡ εὐκαιρία εἰς αὐτὸν ἀπὸ τοῦ ἔτους 1766 νὰ συνοδεύσῃ τὸν πατριάρχην Ἱεροσολύμων εἰς ὅλας τὰς μετακινήσεις αὐτοῦ. Περὶ αὐτῶν λεπτομέρειαι δὲν διεσώθησαν, πλην τῆς ἐπὶ δεκαεξάμηνον παραμονῆς τοῦ Βουλησμᾶ μετὰ τοῦ Ἐφραίμ ἐν Παλαιστίνῃ καὶ τῆς μεταβάσεως αὐτῶν εἰς Δακίαν (Ρουμανίαν μετὰ τμήματος τῆς Οὐγγαρίας)². Ἀπορφανισθεὶς ἐν συνεχείᾳ ὁ Βουλησμᾶς

1. Κατὰ τὴν ἐξέτασιν τῶν ἀξιολόγων γεγονότων τῆς ζωῆς τοῦ Βουλησμᾶ δίδονται αἱ σχετικαὶ παραπομπαί. Ἐνταῦθα παραθέτομεν μόνον τὰς παραπομπὰς τὰς ἀναφερομένας εἰς γεγονότα, περὶ τῶν ὁποίων δὲν θὰ γίνῃ κατωτέρω ἐκτενὴς λόγος, ἐφ' ὅσον ἐλλείπουν τὰ ἀναγκαῖα πρὸς τοῦτο ἱστορικὰ στοιχεῖα.

2. Χρησιμοποιοῦμεν τὰς ὀνομασίας τῶν τοπωνυμίων ὡς αὐταὶ δίδονται ὑπὸ τοῦ Βουλησμᾶ. Ὅτε ὁμοῦς παρίσταται ἀνάγκη σημειοῦμεν ἐντὸς παρενθέσεως τὴν καθιερωμένην πλέον αὐτῶν ὀνομασίαν.

τοῦ προστάτου του Ἐφραίμ, κατὰ τὸ ἔτος 1770, μετέβη εἰς Κωνσταντινούπολιν. Ἐκεῖ ἀνετέθη εἰς αὐτὸν ὑπὸ τοῦ πατριάρχου Θεοδοσίου τὸ διακόνημα τοῦ ἱεροκέρυκος τῆς Μεγάλης τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησίας κατὰ τὸ διάστημα ἀσφαλῶς μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1770 - 1773. Μετὰ ταῦτα, κατὰ τὰ ἔτη 1775 μέχρι 1778, ἐπραγματοποίησε περιοδείας εἰς διαφόρους περιοχὰς τῆς κυρίως Ἑλλάδος καὶ ἐπετέλεσεν ἔργον, ἐν μικροτέρᾳ βεβαίως ἐκτάσει, σχετικὸν πρὸς ἐκεῖνο τοῦ συγχρόνου του Ἁγίου Κοσμά τοῦ Αἰτωλοῦ. Προφανῶς ἀνυπέβλητοι δυσχέρειαι ἠνάγκασαν αὐτὸν νὰ ἐγκαταλείψῃ τὰς περιοχὰς αὐτάς καὶ νὰ μεταβῇ ἐσπευσμένως διὰ τῆς Ἡπείρου εἰς Βενετίαν, ἐκεῖθεν δὲ εἰς Τριέστην (Τεργέστην). Ἡ τελευταία αὐτῆ μετακίνησις δέον νὰ συνέβῃ τὸ φθινόπωρον τοῦ ἔτους 1778. Ποίους τόπους ἐν συνεχείᾳ ἐπεσκέφθη καὶ πρὸς ποῖον σκοπὸν, δὲν γνωρίζομεν. Πάντως φαίνεται ὅτι μετέβη εἰς Ρωσσίαν καὶ Αὐστρίαν διαμείνας ἐν Πετρούπολει καὶ Βιέννῃ¹. Ἐπιστρέφων εἰς Κωνσταντινούπολιν τὸν φθινόπωρον τοῦ ἔτους 1780, διήλθε καὶ πάλιν ἐκ τῆς κυρίως Ἑλλάδος. Ἡ ὅλως ἀπρόσφορος πρὸς περαιτέρω δρᾶσιν ἐπικρατοῦσα ἐν Κωνσταντινουπόλει κατάστασις, ἠνάγκασε τὸν Βουλευσμᾶν νὰ ἀναζητήσῃ πεδῖον δράσεως μακρὰν τοῦ κέντρου τῆς Ὀρθοδοξίας. Οὕτω περὶ τὰ τέλη τοῦ 1781 εὑρεθεῖς ἐν Βενετίᾳ, ἠσχολήθη περὶ τὴν διευθέτησιν τοῦ σχίσματος τῆς Ἐκκλησίας τῆς πόλεως ταύτης μετὰ τοῦ πατριαρχείου. Νέαι δμως δυσχέρειαι, ὡς καὶ ἡ κατὰ τῆς ζωῆς αὐτοῦ ἐπιβουλή, συνετέλεσαν, ὥστε νὰ ἐπισκεφθῇ καὶ πάλιν τὴν γνώριμον εἰς αὐτὸν πλῆρον Δακλίαν. Ἡ παραμονή του ἐν αὐτῇ ἐκάλυψε τὸ χρονικὸν διάστημα τοῦ ἔτους 1782, πολὺ δὲ πιθανὸν καὶ τὰς ἀρχὰς τοῦ ἔτους 1783. Κατὰ τὴν ἀνοιξιν τοῦ ἔτους 1783 ἠγωνίσθη νὰ λάβῃ τὴν ἀπαιτουμένην ἄδειαν, διὰ νὰ μεταβῇ εἰς Βιέννην πρὸς ἐκδοσιν τῶν συγγραμμάτων τοῦ Βλεμμύδου. Αἱ παρουσιασθεῖσαι ἐν Βιέννῃ δυσχέρειαι ὡς πρὸς τὴν ἐκδοσιν ὠδήγησαν τὸν Βουλευσμᾶν κατὰ τὸ ἴδιον ἔτος εἰς τὴν Λειψίαν, ἐνθα ἐπραγματοποίησε τὴν ἐκδοσιν ταύτην. Ἡ παραμονή του ἐν Λειψίᾳ ἐξικνεῖται μέχρι τοῦ φθινοπώρου τοῦ ἔτους 1784. Διελθὼν ἐκ Πρασιλαβίας (Bratislava) περὶ τὰ μέσα τοῦ φθινοπώρου, κατήντησε περὶ τὰ τέλη τοῦ φθινοπώρου τοῦ αὐτοῦ ἔτους εἰς Ἰάσιον, ἐνθα καὶ παρέμεινε μέχρι τοῦ τέλους τοῦ θέρους τοῦ 1785. Ὁ σκοπὸς τῆς μεταβάσεώς του εἰς Ἰάσιον δὲν εἶναι γνωστός. Πολὺ πιθανόν, κατὰ τὴν συνήθειάν του, νὰ ἀνέλαβε τὸ κηρυκτικὸν ἔργον τῆ ἀδείᾳ τοῦ μητροπολίτου καὶ νὰ ἐπεδόθη εἰς ἐρεῦνας πρὸς συγκέντρωσιν ὑλικοῦ ἀναγκαίου διὰ τὰς μελέτας αὐτοῦ καὶ τὰς ἐπιδιωκόμενας ὑπ' αὐτοῦ ἐκδόσεις ἀρχαίων χειρογράφων, ὡς καὶ διαφόρων ἰδίων αὐτοῦ καὶ ξένων συγγραμμάτων. Ἐξ Ἰασίου διὰ τῶν πόλεων Κριμεντσουῖνι (Kremenouchug) καὶ Πολτάβα ἀφίχθη εἰς Χερσῶνα, ἐνθα παρεχέμασεν, ἐλθὼν εἰς ἐπαφὴν μετὰ τῶν διασήμεων ἐλλήνων μητροπολιτῶν ἐν Ρωσίᾳ Εὐγενίου Βουλγάρεως καὶ Νικηφόρου Θεοτόκη. Τὴν ἀνοιξιν τοῦ ἔτους 1786

1. Βλ. Ἐπιστολὴν πρὸς Ἠλάτωνα Μοσχοβίας, κῶδ. 6021 (514), σ. 961, καὶ 1ην ἐπιστολὴν πρὸς Κωνσταντῖνον Καραϊωάννου, κῶδ. 6020 (513), σ. 146.

διήλθεν ἐκ Γαλατίου (Galati), περὶ τὸ θέρος δὲ τοῦ αὐτοῦ ἔτους ἐπέστρεψεν εἰς Κωνσταντινούπολιν, ἔνθα καὶ παρέμεινε μέχρι τῆς ἀνοίξεως τοῦ ἔτους 1796. Κατὰ τὸ ἔτος τοῦτο ἐπραγματοποίησεν ἐκ νέου ταξίδιον εἰς Μολδαβίαν. Τὸ ταξίδιον τοῦτο φαίνεται ὅτι ἀπέβλεπεν εἰς συγκέντρωσιν βοηθημάτων διὰ τὴν ἴδρυσιν σχολῆς¹. Ἀπὸ τῆς ἀνοίξεως τοῦ ἔτους 1797 μέχρι καὶ τῆς ἀνοίξεως τοῦ ἔτους 1808 διέμενεν ἐν Κωνσταντινουπόλει. Κατὰ τὸ διάστημα τοῦτο ἡσχολήθη περὶ τὸ κηρυκτικὸν ἔργον, προέβη εἰς τὴν διόρθωσιν πολλῶν βιβλίων, τῶν ὁποίων ἐζητεῖτο ὑπὸ τῶν συγγραφέων ἡ ἐγκρισις παρὰ τῆς συνόδου πρὸς ἐκδοσιν, καὶ ἐδίδαξεν εἰς τὴν Πατριαρχικὴν Ἀκαδημίαν. Ἐν συνεχείᾳ μετέβη εἰς Ὀδησσόν, ὅπου ἠγωνίσθη ἐπὶ μακρόν, μέχρι τοῦ τέλους τοῦ ἔτους 1808, ἵνα ἐπιτύχῃ τὴν ἐκδοσιν ἀδείας διὰ τὴν μετάβασίν του εἰς τὰ ἐνδότερα τῆς Ρωσσίας. Κωλύματα πρὸς τοῦτο παρουσιάσθησαν ὑπὸ τοῦ μητροπολίτου Αἰκατεροσλαβίας Πλάτωνος², ὧν ὑπερπηδηθέντων μετέβη κατὰ τὸ ἔτος 1809 εἰς Μόσχαν καὶ Κίεβον. Ἐπανακάμψας κατὰ τὴν ἀνοξίν τοῦ αὐτοῦ ἔτους εἰς τὴν Ὀδησσόν, παρέμεινεν ἐν αὐτῇ μέχρι τῆς ἀνοίξεως τοῦ ἐπομένου ἔτους. Τὸ ταξίδιον τοῦτο εἰς Ρωσσίαν ἀπέβλεπε καὶ πάλιν εἰς τὴν συγκέντρωσιν ὕλικοῦ διὰ τὰς μελετωμένας ὑπ' αὐτοῦ ἐκδόσεις, εἰδικώτερον δὲ διὰ τὴν ἐκδοσιν τῶν «Ἐρωταποκρίσεων τοῦ Φωτίου πρὸς Ἀμφιλόχιον»³. Διελθὼν ἐκ Βενέτου, ἐγκατεστάθη ἐν Νίζνα (Gorki), ὅπου καὶ διέμεινε πιθανῶς μέχρι τοῦ θέρους τοῦ 1812. Ἐν συνεχείᾳ, κατὰ τὸ αὐτὸ ἔτος, ἐπισκεφθεὶς τὴν Ὀδησσόν καὶ τὸ Γαλάτιον, κατήντησεν εἰς τὸ Ἰάσιον, ἔνθα καὶ διήλθε τὰ τελευταῖα ἔτη τῆς ζωῆς του, ἤτοι μέχρι τοῦ τέλους τοῦ ἔτους 1817, μελετῶν, συγγράφων καὶ κυρίως ἀγωνιζόμενος νὰ καταπολεμήσῃ τὰς δοξασίας τοῦ Στεφάνου Δούγκα. Ἐπιστρέψας εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν περὶ τὰ τέλη τοῦ ἔτους 1817, διήλθε τὰς τελευταίας ἡμέρας τῆς ζωῆς του ἐν πενίᾳ καὶ θλίψει πολλῇ, συντηρούμενος ὑπὸ τινῶν φιλανθρώπων εὐγενῶν παλαιῶν γνωρίμων αὐτοῦ⁴ καὶ ὑποφέρων ἕνεκα τῶν γηρατειῶν καὶ τῶν ἀσθενειῶν αὐτοῦ. Περὶ τὰ μέσα τοῦ ἔτους 1818 ἐξεμέτρησε τὰς ἡμέρας τῆς ζωῆς του.

1. Βλ. 19ην ἐπιστολὴν πρὸς Νικηφόρον Θεοτόκην, κῶδ. 6021 (514), σ. 501.

2. Βλ. Ἐπιστολὴν πρὸς Πλάτωνα Μοσκοβίας, ἐνθ' ἀνωτέρω.

3. Βλ. Ἐπιστολὴν πρὸς Σκαρλάτον Στρούζαν, Γενεράλην, κῶδ. 6021 (514), σ. 959.

4. Βλ. 17ην ἐπιστολὴν πρὸς Σκαρλάτον Καλλιμάχην, κῶδ. 6023 (516), σ. 1649.